

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2025, 297-305

УДК: 8.81

DOI: [10.52754/16948653_2025_2_35](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_2_35)

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АРАБИЗМДЕР: ТАРЫХЫ, КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА ОРДУ

АРАБИЗМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИЯ, ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И МЕСТО

ARABISMS IN KYRGYZ LANGUAGE: HISTORY, USE AND PLACE

Даниярова Гулзина Маматалиевна

Даниярова Гулзина Маматалиевна

Daniyarova Gulzina Mamatalievna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

gdaniyarova@oshsu.kg

Байтикова Гульнара Сардаловна

Байтикова Гульнара Сардаловна

Baitikova Gulnara Sardalovna

доцент, Ош мамлекеттик университети

доцент, Ошский государственный университет

Docent, Osh State University

baytikova.gulnara@gmail.com

Эшматова Кансулуу Музураимовна

Эшматова Кансулуу Музураимовна

Eshmatova Kansuluu Muzuraimovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

kshmatova@oshsu.kg

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АРАБИЗМДЕР: ТАРИХЫ, КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА ОРДУ

Аннотация

Бул изилдөөдө авторлор араб тилинин кыргыз тилине тийгизген таасиринин кеңдигин изилдешкен. Кыргыз тилине араб тилинен кирген сөздөрдүн тарыхы, колдонулушу жана орду терең маданий жана тарыхый байланышты чагылдырат. Араб тили кыргыз тилине негизинен ислам дини аркылуу кирген. Араб тилинин азыркы Кыргызстандын жашоо образына, билим берүү системасына жана исламдык каржы системасына тийгизген таасири аныкталган. Изилдөөчүлөр ар кандай изилдөө ыкмаларын, анын ичинде лексикографиялык анализ жана этимологиялык анализ ыкмасын колдонушкан. Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, Кыргызстанда адамдын калыптанышына, коомдо өз ордун табууга туура багыт берген ислам дини кайра жанданып, салттуу ислам өсүп келе жаткан муундун арасында кеңири жайылууда. Коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөр эң оболу тилге чоң таасирин тийгизери жалпыга маалым. Азыркы коомдун адеп-ахлактык-руханий, коомдук-саясий, илимий-агартуу турмушунун арабдашуусу кыргыз тилинин арабдашуусуна алып келүүдө. Арабизмдер туруктуу жана үстөмдүк кылуучу позицияны ээлеп, кыргыздар арабизмдерди көбүрөөк колдоно башташты. Айрыкча, арабизмдердин морфологиялык жана фонетикалык өзгөрүүсүз, араб тилиндеги түп нускасында колдонулушу басымдуулук кылууда.

Ключевые слова: кыргыз тили, арабизмдер, маданияттын исламдашуусу, кыргыз коому, ислам дини

АРАБИЗМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИЯ, ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И МЕСТО

Аннотация

В данном исследовании авторы рассмотрели степень влияния арабского языка на кыргызский язык. История, употребление и место слов, пришедших в кыргызский язык из арабского языка, отражают глубокую культурную и историческую связь. Арабский язык проник в кыргызский язык в основном через религию ислам. Выявлено влияние арабского языка на образ жизни, систему образования и исламскую финансовую систему современного Кыргызстана. Исследователи использовали различные методы исследования, включая лексикографический анализ и этимологический анализ. Результаты исследования показывают, что в Кыргызстане возрождается ислам, дающий правильное направление для формирования личности и нахождения ею своего места в обществе, а традиционный ислам получает широкое распространение среди подрастающего поколения. Хорошо известно, что изменения в обществе оказывают большое влияние, прежде всего, на язык. Арабизация нравственно-духовной, общественно-политической, научно-образовательной жизни современного общества приводит к арабизации кыргызского языка. Арабизмы заняли устойчивое и доминирующее положение, и кыргызы стали все больше использовать арабизмы. В частности, преобладает употребление арабизмов в их изначальной арабской форме, без морфологических и фонетических изменений.

Ачык сөздөр: кыргызский язык, арабизмы, исламизация культуры, кыргызское общество, ислам

ARABISMS IN KYRGYZ LANGUAGE: HISTORY, USE AND PLACE

Abstract

In this study, the authors studied the extent of the influence of the Arabic language on the Kyrgyz language. The history, use and place of words that entered the Kyrgyz language from Arabic reflect a deep cultural and historical connection. The Arabic language entered the Kyrgyz language mainly through Islam. The impact of the Arabic language on the lifestyle, education system and Islamic financial system of modern Kyrgyzstan was determined. The researchers used various research methods, including lexicographical analysis and etymological analysis. The results of the study show that in Kyrgyzstan, the Islam religion, which gives the right direction to the formation of a person and finding his place in society, is being revived, and traditional Islam is becoming widespread among the younger generation. It is well known that changes in society, first of all, have a great impact on the language. The Arabization of the moral-spiritual, socio-political, scientific-educational life of modern society is leading to the Arabization of the Kyrgyz language. Arabisms have taken a stable and dominant position, and Kyrgyz people have begun to use Arabisms more and more. In particular, the use of Arabisms in their original Arabic form, without morphological and phonetic changes, is predominant.

Keywords: Kyrgyz language, Arabisms, Islamization of culture, Kyrgyz society, Islam

Киришүү

Көп маданияттуу коом катары Кыргызстанда ар түрдүү глобалдык тилдердин жана маданияттардын таасири астында өнүккөн ар түрдүү тилдер бар. Алардын ичинен өзгөчө араб тили байыртадан эле кыргыз тилинин сөз байлыгын байытууда чоң роль ойноп, коомдук, диний, билим берүү тармагына да салым кошкон. Азыркы кыргыз коомчулугунда болуп жаткан өзгөрүүлөр, айрыкча ислам динине байланыштуу өзгөрүүлөр коомдо эки ача пикирди жаратууда: кыргыз тили менен маданиятынын исламдашуусун терс көрүнүш катары көрүп, өз жашоосунда исламдын негизги түшүнүктөрүн карманган элди «арабкулдар» деп атагандар менен «Батышчылар» (Батыштын глобалдашуу саясатын жаңыча көз карашта караган глобалдуу саясатты колдогон адамдар) ортосунда. Бул макалада араб тилинен кирген сөздөрдүн кыргыз тилине тийгизген таасири, ислам дининин таасири астында кыргыз коомчулугу кандай өзгөрүүлөргө дуушар болгондугу, жергиликтүү эл тарабынан кандай кабыл алынып жаткандыгы талданат. Кыргыз тилине араб тилинен кирген сөздөр жергиликтүү эл тарабынан ассимиляцияланып, төл сөз катары кабыл алынып, жаңыдан кабыл алынган араб сөздөрү кыргыз тилин байытууга чоң салым кошуп келе жатат деген пикирдебиз.

1983-жылдын 18-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясы кабыл алган резолюцияда араб тили Генералдык Ассамблеянын жана анын Негизги Комитеттеринин расмий тили жана жумушчу тили деп кабыл алынган (БУУнун токтому, 1973). Азыркы учурда дүйнөдө болжолу менен 250 миллионго жакын инсандын эне тили болгон бул тил миллиарддан ашык мусулман калкынын ибадат тили, ошону менен катар 22 араб өлкөсүнүн расмий тили болуп саналат (Аксой, 2015, 61-бет). Араб тилинин кеңири жайылышына себеп болгон ислам дининин таралышы менен дүйнөнүн көп элдери сыяктуу эле кыргыздар да исламдашуу процессине кабылууда.

Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдү изилдөө тил илиминин алдыңкы багыттарынын бири болуп калды. Тектеш жана тектеш эмес тилдерден алынган сөздөр тилдин сөз байлыгын өнүктүрүүдө чоң роль ойнойт. Араб тилинен кабыл алынган сөздөр дүйнөнүн көптөгөн тилдеринин лексикалык курамында активдүү колдонулат. Чынында эле араб тилинен алынган сөздөр англис, француз, италия, немис, орус жана башка европалык тилдерде колдонулат. Араб тили дүйнөдөгү эбегейсиз маданий таасири бар негизги тилдердин бири болуп эсептелет (Сапир, 1921, 73-бет). Араб сөздөрү түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да маанилүү орунду ээлейт. Азыркы кыргыз тилинде араб сөздөрү саны жагынан да, мааниси жагынан да өзгөчө орунду ээлейт. Араб лексикасынын кыргыз тилине кириши ислам дининин жайылышы менен башталып, бир нече кылымдар бою уланган. Араб сөздөрү лексикалык составга эле эмес, негизги лексикага да тынымсыз кирип келгендиктен, аларды колдонуу диапозону жана жыштыгы боюнча түпкү кыргыз сөздөрүнөн айырмалоо өтө кыйын. Кыргыз жана араб тилдеринин, ошондой эле ортомчу тилдердин тыбыштык системасындагы айырмачылыктар да таасирин тийгизген. Натыйжада кыргыз тилиндеги арабизмдер олуттуу тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, бүгүнкү күндө алар кыргыз лексикасына толук сиңип, кабыл алынган сөз катары таанылбай калган. (Абдиев, 2020, 9-бет).

70 жылдык атеисттик башкаруудан кийин Кыргызстан 1991-жылы эгемендүүлүккө ээ болуп, баш мыйзам болгон Конституцияда светтик мамлекет деп жарыяланып, кыргыз элине дин тандоо укугу берилген. Калктын басымдуу бөлүгү ата-бабаларынын дини болгон ислам динин карманат жана алардын жашоосундагы көптөгөн өзгөрүүлөрдү ушул дин менен байланыштырса болот. Усубалиев (2017) ислам дини кыргыздар арасында өзүнүн позициясын бир топ чындап, акырындап коомдук мамилелер системасындагы таасиринин горизонтторун кеңейткенин белгилеген. Ал ошондой эле бүгүнкү күндө ислам кыргыз элине ар кандай турмуштук маселелерди чечүүдө кайрылган эң жогорку «авторитетке» айланып баратканын белгиледи. Коомдогу өзгөрүүлөр эң оболу тилге чоң таасирин тийгизери белгилүү. XX кылымдын 90-жылдарында орус тилинен алынган сөздөр басымдуулук кылып, араб тилинен алынган сөздөр азыраак колдонулган. Эгемендүүлүккө ээ болуп, кыргыз тилине мамлекеттик тил статусунун берилишине байланыштуу диний баалуулуктардын кайра жаралышы,

арабизмдердин колдонулушу кайрадан жанданды. АКШнын Эл аралык дин эркиндиги боюнча отчетун (2020-жыл) эске алсак, кыргызстандыктардын 90% мусулмандар, ушундан улам кыргыз тилиндеги жаңы араб сөздөрдүн көбү диний чөйрөгө тиешелүү. Изилдөөдө араб тилинин кыргыз тилине болгон лингвистикалык таасири өз ара байланыштуу көрүнүш катары каралып, уланып жатканы изилденген.

Советтер Союзу орногондон кийин ислам динине тыюу салынып, араб тили менен жазуусу алгач латын алфавитине, андан кийин кириллицага алмаштырылган. Кээ бир арабизмдер архаизмге айланса, башкалары эскирип, китеп стилинде колдонулбай калган. Көптөгөн арабизмдер орус сөздөрү менен алмаштырылган. Союз тарагандан кийин араб тилине, чыгыш маданиятына болгон кызыгуу жандана баштаган. Араб тилин этникалык арабдар гана колдонбостон, Африканын, Азиянын жана дүйнөнүн башка бөлүктөрүнүн жыйырма бешке жакын өлкөсүндө расмий функцияларды аткарышат. (Махфуд, 2021).

Методология

Араб тилинен кирген сөздөрдүн кыргыз лексикасында мурда колдонулушун текшерүү максатында К.К. Юдахиндин 1965-жылы экинчи жолу жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгү» колдонулган. Бул сөздүк эки тилдүү котормо сөздүгү гана болбостон, арабизмдерди атайын белгилеген сөздөрдүн эң сонун булагы. Авторлор учурда эң көп колдонулуп жаткан арабизмдердин түпкү маанисин жана кыргыз лексиконуна жаңыдан кирип, пайдаланылып жаткан арабизмдерди аныкташкан.

Кыргыздар ислам динин кабыл алганда колдонууга кирген араб сөздөрү менен учурда колдонулуп жаткан араб сөздөрүнүн ортосунда көптөгөн фонетикалык өзгөрүүлөр бар экенин байкоого болот. Мисалы: «Адал» (эски арабизм) - «Халал» (жаңы арабизм), «Астакпырылда» (эски) - «Астагфируллах» (жаңы арабизм). Кээ бир сөздөр түпкү маанисин жоготуп, таптакыр башка мааниге ээ болуп калганын көрөбүз. Мисалы: 'Максым' - Эски мааниси: чоң молдонун же таасирдүү руханий инсандын сыны, жаңы мааниси: Кыргыздын улуттук муздаткыч суусундугу.

Кыргыз тилиндеги арабизмдердин таасирин эки бөлүмдө талкуулайбыз. Биринчиден, бул маанилүү теманы ачып берүү үчүн биз араб тилинен кирген сөздөрдүн келип чыгыш мезгилин, анын алгачкы тарыхын карап, учурда лексикага кирип жаткан арабизмдерди жана алардын таасирин карап чыгабыз. Экинчиден, араб тилинен кирген сөздөрдүн кыргыз модасына, билим берүү системасына жана ислам каржы системасын колдонууга тийгизген заманбап таасирлерин карап чыгабыз.

1. Тарых жана азыркы көрүнүштөр

Кыргыз элинин араб сөздөрүн кайсы убакыттын баштап колдоно баштагандыгы тууралуу так маалымат жок. Профессор И. Батмановдун айтымында, араб сөздөрү кыргыздарга негизинен азыркы кыргыздар менен алтайлыктардын жамааты кыйрагандан кийин кабыл алынган, башкача айтканда, XII-XIII кылымдардан эрте эмес, балким андан кийин, XIV-XV кылымдардан кийин кыргыз тилине араб тилинен кирген сөздөр тарай баштаган. (Юнусалиев, 1959). Кыргыз эли ислам динин кабыл алгандан кийин араб сөздөрүн күнүмдүк турмушунда колдоно баштаган. Кыргыз тилине кирген алгачкы араб сөздөрдүн басымдуу бөлүгүн динге байланыштуу сөздөр түзгөнү бекеринен эмес. Мисалы: дин, Аллах, имам, орозо, айт, куран, жаназа, арбак, келме, сопу, дуба, битир ж.б. Диний терминдер арабизмдердин үчтөн бир бөлүгүн түзөт; калган сөздөр абстракттуу түшүнүктөрдү, жаратылыш кубулуштарынын терминдерин, тамак-аш азыктарынын, курал-жарактардын жана башкалардын аталыштарын билдирет, ошондой эле академиялык дискурста колдонулган сөздөр да бар; араб тилинен кабыл алынган сөздөрдүн төрттөн бир бөлүгү семантикалык өзгөрүүгө дуушар болгон. (Абдурахманова, 2022, 18-бет).

Окумуштуулардын айтымында, араб сөздөрү кыргыз тилине түз кирбестен, коңшулаш уйгур, өзбек, тажик, казак тилдери аркылуу кирген. Анткени тарыхтан белгилүү болгондой кыргыздар арабдар менен түз байланышта болгон эмес. Анын үстүнө кыргыз тилиндеги ар бир араб сөзү сөзсүз түрдө башка Орто Азия тилдеринен келип чыгат. (Сапарбаев, 1997, 112-бет). Кыргыз тилиндеги арабизмдердин ассимиляцияланышын исламдын таралышы менен тыгыз байланышта кароо керек. Мисалы, академик Б.М. Юнусалиев (1959) 8-кылымда арабдар Орто Азияга басып киргенден бери көптөгөн кылымдар бою аскердик жана административдик күчтөр менен ислам динин жайылтууга аракет кылып келишкенин айтты. “Ислам дини Орто Азиядагы тажиктер, өзбектер, уйгурлар, казактар сыяктуу элдерге караганда кыргыздар арасында азыраак тарагандыктан, араб тилинин да таасири, арабизмдердин саны да жогорудагы тилдерге караганда азыраак болгон. Маселен, З.Акылбекованын айтымында, эң көп колдонулган араб тилиндеги 500 сөз өзбек жана уйгур тилдеринде толук бар болсо, анын 450ү гана каракалпак тилинде, 400ү түркмөн, казак, кыргыз тилдеринде, 15и алтай тилинде, 12си тува тилинде, 10у хакас тилинде колдонулат. (Акылбекова, 1966, 243-бет).

К.К. Юдахиндин 1965-жылы экинчи жолу жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгү» эки тилдүү котормо сөздүгү гана эмес, арабизмдер, иранизмдер сыяктуу атайын белгиленген сөздөрдүн эң сонун булагы болуп саналат. Андагы арабизмдер жана алардын семантикалык топтору К.Дыйкановдун эмгегинде каралган. Автор арабизмдердин статистикасы боюнча төмөндөгүдөй маалыматтарды берген: «Арабизмдер деп ар. деп белгиленген сөздөрдүн саны 958. Кыргыз тилинин элементтеринен жасалган сөздөр 1115, араб жана иран компоненттеринен турган сөздөр 103. Бардыгы болуп 2177 сөз бар, бул сөздүктөгү сөздөрдүн 5,75%ын гана түзөт (Дыйканов, 1980, 32-бет). Бул жерде туунду сөздөр, башкача айтканда, сөз мүчөлөрүнүн кошулушу каралып, синтаксистик жактан туунду сөздөр, башкача айтканда, сөздөрдүн, өзгөчө этиштин туундуларынын айкалышуусу менен жасалган сөздөр эске алынган эмес.

З.Акылбекованын маалыматы боюнча, кыргыз тилиндеги арабизмдердин үчтөн бирин диний маанидеги сөздөр түзөт, калгандары ар түрдүү абстракттуу маанилерди, илим жана сабаттуулукка байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурат. Мындан тышкары ар түрдүү жаратылыш кубулуштарын, азык-түлүк жана курал-жарак, буюм аттарын билдирген арабизмдер да бар (Акылбекова, 1964, 38-бет). Ошентип, кыргыз тилинде колдонулган арабизмдерди мааниси боюнча төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот.

1. Динге байланыштуу сөздөр: Аллах (Аллах), даарат (тахарат), дин (дин), молдо (мулла), садага (садакат), ажы (хажж), азан (азан), битир (фитр), сүннөт (суннат), кайыр(хайр), мечит (масжид), кыямат (кийамат), мазар (мазар), сооп (саваб), шарият (шариат), шүгүр (шукур), рамазан (рамадан), курман (курбан), имам (имам), ажал (ажал), зекет (закат), парыз (фард);

2. Азык-түлүк аттары: кант (канд), даам (таам), шекер (шуккар), асел (аасал), оокат (акват), халва (халва), шарап (шараб), камыр (хамир);

3. Буюмдардын, курал-жарактардын аттары: самын (сабун), саат (саат), аспап (асбаб), капас (кафас), супура (суфрат), теспе (тасбих), аса (таяк) (хаса), седеп (садаф), шам (шамаат), канжар (ханжар);

4. Абстракттуу маанидеги сөздөр: максат (максид), адилет (аадалат), азап (аазаб), амал (аамал), баам (фахм), акыбет (аакибат), балээ (бала), пикир (фикр), далил (далил), жаза (жаза), зээн (зихн), кабар (хабар), амир (амр), мазмун (мадмун), наалат (лаанат), назар (назар), сабыр (сабр), такат (такат), талап (талаб), ылажы (аилаж), ынтызар (интизар), ыктымал (ихтимал), урмат (хурмат), шарт (шарт), ынсап (инсаф), жыныс (жинс), акыйкат (хакикат);

5. Сабаттуулукка байланыштуу сөздөр: алиппе (алифба), арип (харф), дарс (дарс), бап (баб), китеп (китаб), кат (хатт), илим (аилм), медресе (мадраса), мектеп (мактаб), мугалим (муьаллим), таалим (таълим), тарбия (тарбия);

6. Жаратылыш кубулуштарынын, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн аттары: аба (хава), нур (нур), зилзала (зэлзэлә), айбан (хайван), пил (фил), тоос (тавус), кына (хинна), райкан (райхан);

7. Тактоочтор жана кызматчы сөздөр: абалы (аввалу), дайыма (даима), маселен (масалан), балким (балки).

8. Сын атооч сөздөр: адабий (адабий), аяр (аайяр), бакыр (факир), залым (залим), илимий (аилмий), маданий (маданий), ылайык (лаъик), саясий (сийасий) тарыхый (тарихий), азиз (азиз), бекем (мухкам), мүшкүл (мушкыл), маалым (маалум);

Азыркы кыргыз тилиндеги арабизмдердин маанилик жактан өзгөрүүсү бирдей эмес. 3. Акылбекованын пикири боюнча, алардын төрттөн бири маанилик өзгөрүүгө учураган. Аны төмөнкү мисалдардан байкоого болот:

калъат (чеп) - калаа (город),
ааилат (үй-бүлө)- аял (жубай, аял),
михнат (кесип, ишмердүүлүк) - мээнет (эмгек),
салабат (катуулук, күчтүүлүк)- салабат (бекемдик, улууулук),
тавакул (үмүт) -тобокел (балким),
халаик (жаратуу, жаратуучулук)- калайык (эл),
дунйа (дүйнө)- дүйнө (байлык),
саииб (турмушка чыккан аял)- зайып (жубай),
касал (жалкоолук, шалаакылык, зеригүү)- кесел (оорулуу),
макам (орундук)- мекеме (мекеме),
макан (жайгашкан жери) -мекен (мекен)
мусафир (конок, саякатчы)- мусапыр (селсаяк),
такдир (божомол) - тагдыр (тагдыр),
таксир (кенч) -таксыр (таксыр),
шуала (жалын) -шоола (шоола, нур)

Ислам дининин кыргыздарга интенсивдүү киришин 17-18-кылымдын экинчи жарымына байланыштырууга болот. Кыргыздардын ислам динин кабыл алышына таасирин тийгизген эң орчундуу окуя 17-кылымда калмактар тарабынан кыргыз жерин басып алуусунун натыйжасында кыргыздардын бир кыйла бөлүгүнүн Ферганага көчүрүлүшү деп эсептелет. Ферганада кыргыздар өзбек мусулман диниятчыларынын карамагына өтүп, алар көчмөндөрдү ислам динине интенсивдүү түрдө киргизе башташкан. Кыргыз феодалдык ак сөөктөрү (манаптар, бийлер) исламдын таралышында чоң роль ойноп, алар карапайым көчмөндөргө идеологиялык таасир көрсөтүүгө аракет кылышкан. Бул үчүн манаптар өзбек, татар молдолорун чакырып, алар кыргыздарга керектүү негизги ырым-жырымдарды, намаздарды үйрөтүшкөн.

Кыргыз тили тышкы жана ички факторлордун таасири астында тынымсыз өзгөрүп, башка тилдердин жаңы сөздөрүн жана түрдүү элементтерин кабыл алууда. Тил илиминде бул көрүнүш кемчилик катары каралбастан, тескерисинче, тилдин лексикалык курамын байытуунун, анын өнүгүшүнүн жолу болуп саналат. Азыркы коомдун адеп-ахлактык-руханий, коомдук-саясий, илимий-агартуу турмушунун арабдашуусу кыргыз тилинин арабдашуусуна алып келди. Арабизмдер туруктуу жана үстөмдүк кылуучу позицияны ээлеп, кыргыздар арабизмдерди көбүрөөк колдоно башташты. Айрыкча, арабизмдердин морфологиялык жана фонетикалык өзгөрүүсүз, араб тилиндеги түп нускасында колдонулушу басымдуулук

кылат. Учурда эң көп колдонулган араб сөздөрүнүн бири болгон “халал” сөзү кыргыз тилине киргенде фонетикалык жактан “адал” болуп өзгөргөн. Эми ошол эле сөз форматы өзгөрбөстөн кыргыз тилине “халал” деп кайра кирип жатат. Мындай сөздөрдүн колдонулушу боюнча кыргыз элинде эки түрдүү пикир бар. Биринчи тарап “адал” деген сөздүн кыргызча вариантын колдонуу керектигин айтса, экинчи тарап “халал” деген сөздүн түпкү маанисин өзгөртпөстөн колдонуу туура экенин айтат. Бирок, эки сөздүн тең мааниси бирдей. Көпчүлүк кыргыздар “адал” сөзү араб тилинен келгенин билишпейт, ошондуктан бул сөздү нукура кыргыз сөзү катары кабыл алышкан. Кошумчалай кетсек, кыргыздар көп колдоно баштаган «Альхамдулиллах» (арабча: *اللَّهُ أَكْبَرُ*) деген жагымдуу таң калууну жана жактырууну туюндурган сөз: “СубханаАллах”, “бардык мактоолор Аллахка” деген жагымдуу таң калуу жана жактыруу сөздөрү. Бул сөз кыргыз лексикасында жаңыдан колдонула баштагандыктан, кээ бир адамдарды таарынтып, терс эмоцияларды пайда кылган учурлар кездешет. Бул сөздүн ордуна кыргыздар «Кудайга шугур» («Кудай» персче «Кудай» (Räsänen 1969), «шукур» араб.) деген сөздөрдү колдонуп келишкен. Маанисине карай турган болсок, эки сөздүн тең мааниси бирдей, этимологиялык жактан экөө тең бөтөн сөздөр. Бир гана айырмасы – “Алхамдулиллах” деген сөз айкашы кыргыздар үчүн жаңы сөз болсо, “Кудайга шугур” деген сөз айкашы кылымдар бою колдонулуп, түпкү сөз катары кабыл алынган.

2. Арабизмдердин кыргыз модасына, билим берүү системасына жана ислам каржы системасын тийгизген заманбап таасири

Араб тили мусулмандардын күнүмдүк турмушунда сыйынууда, намазда жана башка диний ырым-жырымдарда кеңири колдонулат. Араб тили Курандын тили болгондуктан, араб тилин үйрөнүү жана үйрөтүү да сыйынуунун бир түрү болуп эсептелет (Астари, 2020, 1181-бет). Учурда көптөгөн кыргыздар диний тексттерди түшүнүү жана ислам дини боюнча билим алуу үчүн араб тилин үйрөнүп жатышат. Билим берүүнүн бардык баскычтарында (жеке менчик бала бакчалар, жеке мектептер, университеттер) араб тили боюнча кошумча курстар түзүлүп, калктын басымдуу бөлүгү балдарына диний билим берүүгө умтулууда. Акырындык менен Кыргыз Республикасынын Муфтияты (Мусулмандардын Дин Башкармалыгы) эгемендүүлүккө ээ болуп, ар бир облуста Мусулмандардын Дин Башкармалары түзүлдү. Акыркы жылдары ондогон орто (медреселер) жана жогорку окуу жайлары (Ислам институттары) түзүлдү. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда 112 мусулман жогорку окуу жайы болсо, анын 10у жогорку окуу жай статусуна ээ болсо, калган 102си медреселер. (Мамлекеттик комиссиянын отчету, 2024-ж.). 1993-жылы Бишкекте Ислам институту ачылгандан бери ислам дининин билим берүү системасы калыптана баштаган. Кыргызстан эгемендик алгандан берки кыска убакыттын ичинде калкка карата диний мекемелердин саны боюнча Борбор Азия өлкөлөрүнүн ичинен биринчи орунду ээледі. (Маанаев, 2012). Түркия, Сауд Арабиясы, Иран, Кувейт сыяктуу өлкөлөр исламдын Кыргызстанда жайылышына чоң каржылык колдоо көрсөтүп келет. Натыйжада республика боюнча диний объектилердин сандык жана сапаттык өсүшү байкалууда. Тактап айтканда, мечиттерди куруу, медресе жана башка окуу жайларды ачуу, мусулман уюмдарын ачуу чет элдик жеке адамдардын же диний уюмдардын инвестициясы менен мүнөздөлөт. Эгерде 1990-жылы Кыргызстанда 39 мечит болсо, 2023-жылы өлкөдө 2669 мечит бар.

Диний билимден тышкары араб тили, ислам маданиятынын таасири адамдардын кийим-кечесинде, модасында да байкалат. Мусулман эркектер менен аялдардын сырткы келбети өзгөрүүдө жана бул өзгөрүү Кыргызстандагы эң актуалдуу көйгөйлөрдүн бири болууда. Совет доорунда сакал коюу кары-картаңдарга гана мүнөздүү болсо, азыр жаш-кары дебей баары сакал коюп, атайын эркектерге кызмат көрсөткөн чачтарачтардын кызматынан пайдаланат. Аялдардын модасы жаатында араб тилинен алынган эң кеңири таралган сөз – хиджаб сөзү. Хиджаб (арабча: *حجاب* — жалп. «тоскоолдук, көшөгө») исламда мусулман

аялдары сыртка чыкканда кийүүчү денени жана/же жүзүн жашырган жоолук. Жоолук салынган бардык курактагы аялдар Кыргызстандын бардык аймактарында кездешет. Бул өзгөчө окуу жайларында талкууга алынган. Ошол эле учурда мусулмандардын муктаждыктарын канааттандырууга багытталган мусулман товарларын сунуштаган дүкөндөрдүн саны көбөйдү.

Араб тили менен ислам маданиятынын таасири исламдык каржылоодо (шариат банкингинде) да байкалат. Кыргызстанда банк тутумунун эки түрү иштейт: кадимки банктар жана ислам банктары. Кыргызстандагы ислам банктары өз ишмердүүлүгүн 2006-жылдын 16-майында Ислам өнүктүрүү банкы менен ЭКОБанктын ортосунда меморандумга кол коюу менен баштаган. Бул банктар Шариат Кеңеши тарабынан чыгарылган фатвалар менен жөнгө салынган исламдын укуктук принциптерин билдирген ар кандай араб терминдерин колдонушат. Соңку жылдары Кыргызстандын банктары жана каржы системалары араб тилиндеги Мурабаха (үстөө менен сатып алуу жана сатуу) терминин колдоно баштады. Мындан тышкары, исламдык финансылык жана депозиттик продуктыларга карата колдонулган келишимдерге пайызсыз насыя (кард), пайданы бөлүштүрүү (мудараба), пайда жана зыянды бөлүштүрүү (мушарака), лизинг (ижара), сактоо келишими (вадия) жана агенттик келишими (вакала) кирет. Ислам Депозиттерди Камсыздандыруу Системасы (IDIS) үчүн колдонулуучу келишимдер ошондой эле "акы төлөнүүчү кепилдик (кепилдик)" (kafala bil uj) жана "ыктыярдуу кайрымдуулук" (табарру) келишимин камтыйт.

Жыйынтык

Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, ислам дининин кыргыз элинин жашоо образына, анын ичинде тилине, маданиятына, каада-салтына, билим берүү системасына, кийим-кече маданиятына, каржы системасына тийгизген таасири чоң. Кыргыз тилинин лексикалык курамында араб тилинен кирген сөздөр активдүү колдонулат. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз лексикасында араб тилинен жаңы сөздөр пайда болуп, алар күнүмдүк турмушта кеңири колдонула баштады.

Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, Кыргызстанда адамдын калыптанышына, коомдо өз ордун табууга туура багыт берген ислам дини кайра жанданып, салттуу ислам өсүп келе жаткан муундун арасында жайылып, өнүгүп келе жатат. Мунун негизги себептери катары араб өлкөлөрүндө билим алуу мүмкүнчүлүктөрүнүн түзүлгөндүгү, чет элдик демөөрчүлөрдүн колдоосу менен мектеп, мечит, медреселердин курулушу, динди жайылтуу максатында уюштурулган коомдук-маданий иш-чаралар, социалдык тармактар аркылуу жүргүзүлгөн дин тууралуу баяндар болуп саналат.

Тыянак

Бул макалада кыргыздардын ислам динин кабыл алган учурдан баштап азыркы күнгө чейинки Кыргызстанда болуп жаткан саясий жана коомдук өзгөрүүлөрдүн кыргыз тилине тийгизген таасири чагылдырылган. Изилдөө көрсөткөндөй, араб тилинин азыркы Кыргызстандын жашоо образына, билим берүү системасына жана исламдык каржы системасына тийгизген таасири чоң. Изилдөөчүлөр ар кандай изилдөө ыкмаларын, анын ичинде лексикографиялык анализ жана этимологиялык анализ ыкмасын колдонуу менен арабизмдердин түпкү маанисин, алардын фонетикалык жана морфологиялык жактан өзгөргөндүгүн аныкташкан.

Азыркы коомдун адеп-ахлактык-руханий, коомдук-саясий, илимий-агартуу турмушунун арабдашуусу кыргыз тилинин арабдашуусуна алып келүүдө. Араб тилинен кирген сөздөр исламдашуу процессинин натыйжасында кыргыз тилине кирген. Арабизмдер туруктуу жана

үстөмдүк кылуучу позицияны ээлеп, кыргыздар арабизмдерди көбүрөөк колдоно башташты. Айрыкча, арабизмдердин морфологиялык жана фонетикалык өзгөрүүсүз, араб тилиндеги түп нускасында колдонулушу басымдуулук кылууда.

Колдонулган адабияттар

1. Абдиев, Т., (2020). К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндөгү» арабизмдер. Бишкек. <https://new.bizdin.kg/kniga/arabizmy-v-kyrgyzsko-russkom-slovare-k-k-yudakhina>
2. Абдурахманова, Х.Т., Атакулова, М.А., Шерматова, Ф.С. (2022). Арабские лексемы в репрезентации концепта «билим» (знание) в кыргызской языковой картине мира // Международный журнал экспериментального образования. № 2. С. 15-20; URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=12075> (дата обращения: 14.03.2025). DOI: <https://doi.org/10.17513/mjeo.12075>
3. Аксой, М. (2015). Араб жана түрк тилдеринин кыскача тарыхы жана дүйнө тилдеринин арасында ээлеген орду. 60-63-б. БГУнун жарчысы.
4. Акылбекова, З. (1966). Арабизмдер // Борбордук Азия жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринин калыптануу булактары. Фрунзе. 230-277.
5. БУУнун Араб тилин расмий тил деп кабыл алган Токтому (1973-жыл, 18-декабрь). [https://docs.un.org/en/a/res/3190\(xxviii\)](https://docs.un.org/en/a/res/3190(xxviii))
6. Дыйканов, К. (1980). Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе.
7. Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын отчету, <http://religion.gov.kg/en>
8. Маанаев, Э. (2012). Кыргызстандагы идеологиялык абал жана анын келечеги. Бишкек.
9. Сапарбаев, А. (1997). Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Бишкек.
10. Юдахин, К.К. (1965). Киргизско-русский словарь. Москва: Советская энциклопедия.
11. Юнусалиев, Б.М., (1959). Киргизская лексикология. Часть 1. Фрунзе.
12. Astari, R., Betty, B., Haji, S., Firdaus, W., & Choirul, M. 2020. Understanding Quran Word of Khiftum. Humanities and Social Sciences reviews. 8(3): 1177-1188.
13. Mahfud, Ch., Astari, R., Kasdi, A., Mu'ammam, M.A., Muyasaroh, M., and Wajdi, F. (2021). Islamic cultural and Arabic linguistic influence on the languages of Nusantara; From lexical borrowing to localized Islamic lifestyles. 224-248. <https://doi.org/10.17510/wacana.v22i1.914>
14. Sapir, E. (1921). Language. An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace.
15. Usabaliev, E. (2017). “Muslim Identity” and the Political Process in Kyrgyzstan. <https://usabaliev-institute.org/2017/05/15/muslim-identity-and-the-political-process-in-kyrgyzstan/> (дата обращения: 14.03.2025).